

Gyáni Gábor:

Összeomlás vagy új kezdet?

Sorsfordító társadalmi, gazdasági változást hozott Trianon?¹

Váratlan véget ért a Nagy Háború a központi hatalmak, benne Magyarország számára, ami nyomban előrevetítette az addig elképzelhetetlen jövőt, a Monarchia felbomlását, vele együtt a Magyar Királyság határainak radikális módosulását. A háború alatt, majd a felbomlás heteiben és hónapjaiban, sőt még azt követően is, rendületlenül élt a hit, hogy az ország területileg sértetlenül kerülhet ki az eseményekből. Korábban abban is bíztak, hogy akár még nagyobbodhat is, elsősorban Szerbia rovására. A Monarchia végső katonai vereségét az 1918. szeptemberi balkáni hadműveletek hozták magukkal, és Tisza István a katonai összeomlás tényét az október 17-i parlamenti beszédében ismerte el először. Ami ezután történt, az homlokegyenest ellentmondott a várakozásoknak. Bekövetkezett a senki által nem várt jövő, és ez a balsors idézte elő Trianon máig tartó traumadrámáját.

Nézzük a veszteség jól ismert tárgyi részét. A Párizs környéki békék által újraszabott Közép-Európában Magyarország elnyerte a teljes értékű nemzetállami szuverenitást; viszont az ország területe és népessége a korábbinak az egyharmadára csökkent. A trianoni határváltozás kedvezőtlenül befolyásolta a gazdasági erőforrások elérését, nem állítható azonban, hogy az új országhatárok közvetlenül és önmagukban szabták volna meg az ország későbbi gazdasági teljesítményét. Erről majd később szólok részletesebben.

Az ország területének és népességének drasztikus csökkenése a gazdaság és a társadalom szerkezeti viszonyait tekintve kiegyenlítődéssel járt együtt. A szuverén magyar nemzetállam keretei között korábban ismeretlen mérvű *etnikai homogenitás* keletkezett: 1920-ban az ország népességének 89,6%-a magyarokból állt, továbbá a trianoni Magyarország a vagyoni és jövedelmi eloszlást, a kulturális viszonyokat és az életvitelt tekintve egyaránt jóval egységesebbé, az előzőekhez képest belsőleg integráltabbá vált.

A Trianonnal elvesztett peremterületek – etnikai és felekezeti téren – roppant sokszínűek, a gazdasági fejlettség és a társadalmi tagozódás szempontjából meglehetősen elmaradottak voltak. Az, hogy elkerültek tőlünk, különösen fájó veszteség volt. Mindamellet a Magyar Királyság *en bloc* legelmaradottabb gazdasági térségei, Kárpátalja, a Székelyföld, és a Felvidék északkeleti része az ország legarchaikusabb helyi társadalmi közé tartoztak.

¹ A Történelemtanárok (31.) Országos Konferenciáján elhangzott előadás írásos változata.

Mindezt az újabb keletű regionális léptékű kvantitatív gazdaság- és társadalomtörténet-írás tényszerűen bizonyította.

A trianoni döntéssel elcsatolt országrészekben ugyanakkor városi centrumok is voltak, és közülük egyik-másik a modernitásával tűnt ki. Ezzel együtt tovább nőtt a trianoni Magyarország Budapest vízfej jellege, amelyet nem ellensúlyozhatott a vidéki urbanizáció a vidéki városhálózat. A trianoni döntés nyomán eltűnt az országban a fővároson kívüli modern polgári középosztály és gyáripari munkásság java része. Így annak a lehetősége is csökkent, hogy a Horthy-rendszerrel valamivel demokratikusabb államhatalom rendezkedhessen be itt, miután összeszűkülött egy ilyen politikai rendszer potenciális vidéki társadalmi támogatóinak a köre. Budapest maradt szinte önmagában a politikai liberalizmus és a szociáldemokrácia társadalmi háttere.

S vajon milyen gazdasági következményekkel járt Trianon hazánkra nézve? A hagyományos felfogás, beleértve a marxista történetírást is (Berend és Ránki) váltig állította, hogy katasztrofálisak voltak Trianon gazdasági következményei. Ezt a felfogást ma is többen a magukénak vallják. Nem osztja azonban ezt a véleményt például Tomka Béla, aki szerint „a magyar gazdaság növekedésében az 1920-as években nem mutatható ki a békeszerződés jelentős negatív hatása, hanem a gazdasági nehézségeket inkább a háborúnak tulajdoníthatjuk”.

Először is, „[a]z első világháború utáni rekonstrukció viszonylag gyorsan lezajlott Magyarországon s nem látjuk a békeszerződés és a területi változások sokszor emlegetett erőteljes negatív hatását. Ha Trianon gazdasági hatása valóban olyan megsemmisítő lett volna, mint azt a kortársak feltételezték, s azóta is szinte közhelynek számít a szakirodalomban is, akkor az 1920-as években nem mehetett volna végbe a gyors rekonstrukció.”

Tomka szerint a kezdeti gazdasági nehézségek nem elsősorban Trianonból fakadtak, hanem az Európában akkor jellemző dezorganizáltság és depresszió következményei voltak, és Trianon kétségtelen negatív kihatása összességében és hosszú távon érdemben nem befolyásolta a magyar gazdaság valós teljesítőképességét. Hiszen „a természeti erőforrások a két világháború között már messze nem tartoztak a gazdasági növekedés legfontosabb tényezői közé, hanem sokkal inkább a gazdaság szerkezeti változásai, a technológiai fejlődés és a humán tőke voltak a fejlődés hajtóerői, melyeket kevésbé érintett a békeszerződés.”

Miközben a gazdaságilag legelmaradottabb és egyúttal akut szociális problémákkal teli régiókat veszítettünk el Trianonnal, *ami kimondhatatlanul fájdalmas volt a nemzet számára*, aközben a gazdasági növekedés gyökeresen megváltozott feltételeit is megörököltük a békeszerződés nyomán. Ez mindenképp új felismerése történetírásunknak.

Trianon kevésbé tűnik ma már annak a töréspontnak, aminek maguk a kortársak is gondolták, és amilyenek a történészek is felfogták. Még 1918–1919 felfordulásai közepette is, ahogy Révész Tamás bizonyítja, a „hagyományok tovább élése”, a régi és a már bevált megoldások felelevenítése szabta meg az események menetét, a váratlan helyzetek, például a leszerelés kezelését. S így volt ez a közellátás akut kérdésében is. Még a háború éveiben bevezetett hatósági élelmiszer közellátás élt tovább egészen 1924-ig, ennek folytán a piaci forgalmazás kikapcsolásával tudta a mindenkori kormány megoldani, hogy ne következzen be tömeges éhezés és éhhalál, ami a trianoni határváltozások és egyéb okok folytán fenyegető veszélyként jelentkezett 1917 óta, és a helyzet különösen aggasztóan alakult 1919-től kezdődően.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a drámai átalakulás oka, vagyis Trianon – a közismert metafora szerint – nyitott seb a magyar lélek számára. A változás emlékezeti feldolgozása és a racionális történeti tudatba történő integrálása mindmáig hiábavaló erőfeszítésnek és követelménynek tűnik számunkra, magyarok számára. Miért is?

A Trianon-szindróma ciklikus történeti utat futott be az utóbbi száz évben. Az 1867-es kiegyezéssel (*Ausgleich*) a dualista Monarchia magyar felében francia típusú nemzetállam keletkezett, amely – a jellegét tekintve – szembetűnően különbözött a birodalom Lajtán túli felétől. A Szent István-i államalapítás, de még a honfoglalás is azt a történeti képzetet gyökerezettette meg a fejekben, hogy ez a soknemzetiségű társadalom indokoltan alávethető a magyar politikai szupremáciának. Az államépítő nacionalizmus szerte Európában ilyen volt, nincs tehát ebben semmi kivetni való. Viszont a meglehetősen vegyes etnikai-felekezeti összetétel és a viszonylag előrehaladt nemzeti ébredési mozgalmak feltételei között a magyar nemzeti homogenizálás politikai célkitűzése hiábavalónak tetszett. A magyar állam így képtelen volt a német, a zsidó és valamelyest a szlovák népesség asszimilációján túl a teljes nemzetiségi tömegeket megnyerni a magyar nemzeti állameszme számára. Ráadásul engedményekre, a föderalizálást célzó megoldásokra a legkevésbé sem hajlott, holott a birodalom Lajtán túli felében azért folytak ilyen próbálkozások. Igaz, végül azok sem menthették meg az Osztrák-Magyar Monarchiát a teljes felbomlástól. S bár az antanthatalmak döntéshozói már a háború éveiben és azt követően eldöntötték, hogy szabad utat engednek a nemzetiségek szuverén államokba szerveződésének, az újabb kutatások eredményeként

kijelenthetjük: az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása nem feltétlenül magának a birodalomnak a társadalmi és politikai építményéből következett. Az 1867 után modernizált Habsburg Birodalom nem tekinthető egy eleve pusztulásra, majdani kimúlásra ítélt államképződménynek; a felbomlás közvetlenül a világháború eseménysorából fakadt, annak az eseménynek a bekövetkezése nélkül semmiképp sem állt volna elő ilyen gyorsan és különösen nem ebben a formában. De ez már a tényellenes feltételezések világa, amiben nem kívánnék most elmélyülni.

Ezek után aligha csodálkozhatunk azon, hogy a valamikori eleven magyar nemzetállam területi és népességbeli megcsönkítése, ennek a történeti Magyarországnak a megszűnt tartós trauma forrása lett. Erre a veszteségre még azok is változatlanul érzékenyen rezonálnak, akik már nem a Magyar Királyságba születtek bele; azért, mert Trianon emléke a jelenben szüntelenül tovább élő múltat idézi fel bennük. Ráadásul sok minden emlékeztet bennünket ma is Trianonra. Így mindenekelőtt a Kárpát-medencei kisebbségi magyarság puszta léte és százéves hányattatásának a kétségbevonhatatlan ténye. De vajon elég-e ez ahhoz, hogy Trianon „forró” történelemként hasson napjainkban is az egyéni és a kollektív emlékezet számára? Ennek a lelki beállítottságnak a fontosabb mozgatórugóiról szólnék még a következőkben.

A nacionalizmus a *kultúra egyik formája*, amely azért kelthet globálisan rezonanciát az egyénben és a közösségekben egyaránt, mert egyszerre ideológia, nyelv, mitológia, szimbolizmus és öntudat. A nemzeti identitás, amely szorosán összefonódik a kultúrával, előnyt élvez a másfajta identitásokkal szemben. A nemzeti identitás a szigorúan területiális nemzetállami hatalmi képződmény mindenkori velejárója és ennek kivált nagy jelentősége van esetünkben, hiszen a trianoni döntés egy már megszilárdult modern nemzeti öntudatot, historizált nemzetképet és tapasztalati világot tépázott meg. Trianon olyan valóságot szimbolizál, amely kitörölhetetlen nyomokat hagyott a pszichében, amely képes magához láncolni a társadalmi képzeletet, s rabságba ejteni az emlékezeti kultúrát. Így vált, így válhatott Trianon a magyar nemzeti történeti tudat megkerülhetetlen hívószavává.

Igaza van azonban azoknak is, akik szerint a Trianon-szindróma részben mesterségesen előidézett lelkiállapot, amelyet a szüntelen politikai instrumentalizás teremt meg újra és újra. A kínáló példa a Horthy-kori irredentizmus napi gyakorlata, de a mostani, felülről szított Trianon-kultusz is erre vall. Ez igaz, de önmagában még sem magyarázza meg a Trianon-kultusz tartós virulenciáját, azt hogy napjainkban is különösen fájó emlékként, sokkoló élményként hathat a száz éve megesett történelem.

Nehéz magyarázatot adni arra, hogy miért van ez így. Egy biztos: mindig van valamilyen tárgyi alapja a majdani, a mesterségesen vagy csak önnön „természetes” kifejlésükben ható, sokkoló élményeknek, amelyek olykor traumákká válnak. Pusztán csak politikai propagandával és eszmei indoktrinációval, tehát beleneveléssel és pusztán sugalmazásokkal ez a tudat és érzelmi-lelki állapot nem állítható vagy nem tartható fenn tartósan. S melyek ezek a tárgyi tényezők?

A már említetteken túl ugyancsak hozzájárul ehhez a revíziós gondolat és politikai gyakorlat nem szűnő emléke is: függetlenül attól, hogy kinek mi van a fejében a Horthy-korszakról, szereti-e vagy sem, vagy egyszerűen csak közömbös iránta, a Trianon sérelem ébren tartásának akkor meghonosodott hagyományát is a magáévá teszi. Ez így mindenkori elengedhetetlen építőeleme a mai és a közelmúltbeli magyar nemzeti önazonosságtudatnak, éppúgy, mint ahogy 1848/49 és a hozzá kapcsolódó Kossuth-kultusz mélyen beleivódott a közösségi emlékezetbe. Nélkülük nem ismerhetünk magunkra, nélkülük nem tudjuk elhelyezni magunkat a történelmi időben. Túl azon, hogy a Trianon kultusz és szindróma politikai kijátszása, instrumentalizálása mindig konkrét hatalmpolitikai célokat is követ, egy ilyen manipulációnak mindig van mire építenie: nem másra, mint a mindannyiunkban egyaránt benne rejlő sérelmi tudatra, amely a magyar nemzeti identitás egyik specifikuma.

Elég ez vajon ahhoz, hogy Trianon „forró” történelemként éljen tovább az egyéni és a kollektív emlékezetben? Ezt nem gondolom, viszont történészként fontosnak tartom, hogy tisztázzuk a trianoni sokkhatás keletkezési körülményeit. Így érthető meg csupán ennek a múltnak a makacs tovább élése. A korabeli, a kortárs történelmi tapasztalatok egyik pillanatról a másikra váltak semmivé, és ezzel az akkori várakozások és jövőképek mind megsemmisültek. A senki által nem várt jövő eljövetele okozta azt a mély lelki megrázkódtatást, amely egy *abszurd, megmagyarázhatatlan és egyben elfogadhatatlan* valósággal szembesítette a kor emberét. Ez az egyszerűen csak a semmiből keletkező valóság mélységes csalódást, végtelen keserűséget és nosztalgikus emlékezést szülhetett csupán a múltra való folytonos visszatekintés során. S pontosan ez az attitűd rögzült akkor, és hat mind a mai napig a Trianon-tudat táptalajaként. A múlt ebben összegződő képe nem vagy alig képezheti a hűvös racionális megismerés tárgyát, jóllehet a történészek Trianont is rendre be szokták illeszteni a történelmi eseményeket lineárisan és okságilag magyarázó elbeszéléseikbe. Hiszen ez a dolguk. Ami azonban nem igazán elégíti ki a Trianon-szindrómában szenvedőket, akik ez alkalommal is sokkal inkább a mítoszra, semmint a történelem racionális fogalmára tartanak igényt.

Az 1920 után feléledő várankozások, a két háború közti társadalmi és állami irredentizmus, majd pedig ezeknek a várankozásoknak az átmeneti beteljesülése az 1938 utáni néhány évben (amelyet a területi visszacsatolások jelentenek), végül a nem sokkal későbbi megíúsulásuk, és az ezt követő kényszerű hallgatás, és legvégül, tehát 1989–1990 után az újra visszatérő várankozás a múlt visszavétele iránt. Ez lenne tehát az eseményeknek az a sora, amely az előadás elején emlegetett ciklikusságot mozgásban tartja, és éppen ennek felel meg Trianon bámulatosan tartós emlékezete ebben a viharos, fordulatokban gazdag száz évben.